

Edy Korthals Altes

spiritualiteit

Nieuw leven voor een verdord Europa

Titus Brandsma Instituut | Uitgeverij Valkhof Pers

De hier uitgegeven tekst is – in verkorte vorm – uitgesproken als
Titus Brandsma Lezing 2002.

isbn 90 5625 129 5

© 2002 by Titus Brandsma Instituut, Nijmegen | Valkhof Pers, Nijmegen

Omslagontwerp: Brigitte Slangen, Nijmegen

Omslagillustratie: Félix Vallotton, Zandbanken aan de Loire (1923),

Kunsthuis Zürich

Verspreiding in België:

Maklu-Distributie, Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint or any other means without prior written permission from the publishers.

INHOUD

Voorwoord 7

1. Nieuw leven voor een verdord Europa 9
2. Spirituele vernieuwing: sleutel tot verandering 15
3. Op weg naar een duurzame en rechtvaardige economie 21
4. Spiritualiteit – vrede en veiligheid 30
5. Spiritualiteit – en de Europese Unie 40
6. Spiritualiteit: de centrale dimensie in ons leven 48

Noten 53

De paginanummers zijn die van de oorspronkelijke, gedrukte uitgave.

Voorwoord

Titus Brandsma heeft zijn leven gewijd aan het gestalte geven van spiritualiteit in de concrete situatie waarin hij leefde. Ook in de oorlogsjaren. In een tijd dat velen verstek lieten gaan, had hij de moed om openlijk voor zijn overtuiging uit te komen. Het kostte hem zijn leven! In hem brandde een innerlijk vuur: vanuit de liefde tot God, uitgaan tot de wereld, naar de medemens. En dat met hart en ziel, maar ook met verstand en kracht.

Te mogen meewerken aan de jaarlijkse Titus Brandsma Lezing beschouw ik dan ook als een bijzonder voorrecht. Een voorrecht, zeker voor een econoom, die uit een wereld komt waarin cynisme en 'no-nonsense denken' heel wat meer aandacht krijgen dan 'spirituele zaken'. Ook verheugt het mij dat het Titus Brandsma Instituut kennelijk de vrees heeft overwonnen voor het verhullend taalgebruik van een diplomaat. Dat spreekt niet vanzelf, want geesteswetenschappers worden immers verondersteld de waarheid te 'ontdekken, terwijl de diplomaat er bij voorbaat van verdacht wordt die juist te 'bedekken, te verhullen. Van hem wordt wel gezegd: 'A diplomat is an honest man, who is sent to lie abroad for the good of his country.' Deze als grap bedoelde opmerking van de Britse ambassadeur Sir Henry Wotton in een gastenboek te Augsburg kreeg een eigen leven. Zij wekte echter de woede op van koning James I, die prompt daarop zijn vertegenwoordiger ontsloeg.¹

Zelf heb ik ruim 16 jaar geleden dit indirecte spraakgebruik afgelegd omdat ik tot de conclusie kwam dat de wereld in een uiterst kritieke fase was geraakt waarin klare en niet-verhullende taal moet worden gesproken. Wat volgt is dan ook geen vrijblijvende, fraai gepolijste tekst, maar een existentieel betoog van een vrij mens, die zich aangesproken weet door het Evangelie.

Lezers van mijn boek Europa ontwaak! Over de noodzaak van spirituele vernieuwing² zullen enkele hoofdlijnen herkennen. Toch was het schrijven van deze tekst ook dit keer weer een creatief gebeuren, dat gepaard ging met pijn en vreugde. Pijn over datgene wat gaande is en waaraan velen nog steeds achteloos voorbijgaan. Maar ook vreugde over onmiskenbare tekenen van een groeiende bewustwording – bij jong en oud – dat een fundamentele omkeer in ons denken en handelen geboden is.

Nieuw leven voor een verdord Europa

‘Maar mijn volk heeft mij vergeten, aan goden van niets brengen zij offers. Op hun eigen vertrouwde wegen zijn ze gestruikeld, ze volgen zijpaden, die ongebaand zijn.’

Jeremia 18:15

EEN VERDORD EUROPA?

Hoezo een verdord Europa? Is dat niet sterk overdreven? Hebben we in de afgelopen decennia niet geleefd in een groeiende en bloeiende economie? Profiteerden we niet allen, in meerdere of mindere mate, van een ongekeerde welvaartsstijging? Zeker, maar dit is wel ten koste gegaan van veel dat juist waarde aan het leven geeft. De spectaculaire wetenschappelijke en materiële ontwikkeling is hand in hand gegaan met een verschrompeling van de spirituele component in onze cultuur. Vooral in de afgelopen eeuw zijn de materiële en geestelijke dimensies sterk uit elkaar gegroeid. Wezenlijke waarden – zoals eerbied voor het leven, gerechtigheid, solidariteit en matiging – worden platgewalst onder de overheersing van het economische denken en handelen. Respect voor de menselijke waardigheid wordt verdrongen door grof geldbejag. Zakelijke, verharde, steriele betrekkingen domineren het beeld. Het landschap van de menselijke relaties maakt een verdorde indruk. Een overtrokken individualisme heeft geleid tot een maatschappij die als los zand aan elkaar hangt.

Tal van sectoren worden beheerst door rendementsoverwegingen, ook daar waar andere maatstaven zouden moeten gelden. Onderwijs, wetenschappelijk onderzoek, de gehele zorg- en dienstensector verschrallen onder een op de korte termijn gericht utiliteitsdenken. Hetzelfde geldt ook voor de zo invloedrijke media die ter wille van het grote geld – verbonden aan hoge kijkcijfers – zich niet zelden verlagen tot programma’s waarin vulgariteit en trivialiteit de toon aangeven.

Ook leidende kringen in onze samenleving blijken onvoldoende innerlijke weerstand op te kunnen brengen tegen de verlokkingen van een plat materialisme waarbij zelfs de meest elementaire waarden van fatsoen en redelijkheid met voeten getreden worden. De morele verdorring blijkt ook uit de voortwoekerende graaizucht waarvan vooral de kwetsbaren de dupe worden. Symptomen hiervan liggen voor het oprapen: afwenteling van fiscale lasten juist door diegenen die de sterkste schouders hebben, financiële schandalen en een schaamteloze verrijking van managers met een beroep op de werking van het marktmechanisme. Dat zij met dit moreel volstrekt onaanvaardbaar handelen ook zichzelf schaden door wezenlijke elementen van hun menselijke waardigheid te verkwanselen voor een schotel linzen, wordt veelal niet beseft.

De eenzijdige aandacht voor de materie en de banalisering van het leven heeft een grauwe sluier gelegd over onze samenleving. De op prestaties gerichte cultuur legt een enorme druk op mensen. Velen – lang niet altijd de minst bekwamen – bezwijken onder de stress van een jachtig bestaan waarin zij zich tot het uiterste moeten inspannen om ‘het te maken’. Depressiviteit heeft, mede door het ontbreken van een innerlijk houvast, massale proporties aangenomen. Ongeveer éénderde van alle mensen in de wao heeft psychische klachten.

Typerend voor de dorheid in onze cultuur is dat dit onrustbarende verschijnsel vooral als kostenfactor wordt gezien. Aan het leed van de talloze ‘dropouts’ en hun naaste omgeving wordt veelal voorbijgegaan.

Ook aan een bezinning op de diepere oorzaken.

Maar niet alleen bij deze grote categorie; ook onder diegenen die ‘het gemaakt hebben’ komt vaak een gevoel van innerlijke leegte voor. Tevergeefs wordt getracht die te compenseren door een fervent consumentisme.

Europa is in de greep van hedonisme en materialisme. Het heeft zich ver verwijderd van zijn spirituele bronnen. Het heeft het 'ik' van de autonome mens tot hoogste maatstaf verheven en meent dat het geen boodschap meer heeft aan Transcendentie. Maar daarmee wordt wel de basisvoorwaarde voor een menswaardig bestaan ontkend. Wij zijn nu eenmaal onlosmakelijk verbonden met een werkelijkheid die ons oneindig overstijgt. De kortzichtige benadering waarbij alleen datgene telt wat wij als mensen kunnen bewijzen en berekenen, sluit de ogen voor de kern van onze 'human condition'.

Met de opkomst van de tot 'calculerende burger' versmalde mens en het verloren raken van het kompas, zijn we nu terechtgekomen in een woestijn vol gevaren. Voor mensen die het richtingsgevoel kwijt zijn geraakt, is dat meestal fataal.

Des te zorgwekkender is het verschijnsel dat het woestijnzand van een steriel rationalisme ook door een aantal gesloten kerkenvensters is binnengedrongen. Dit heeft niet zelden geleid tot een theologie waarvan weinig bezieling uitgaat en ook tot een verdorring van de verkondiging. Natuurlijk moet het verstand ten volle worden gebruikt, maar het is wel zaak dat de geest van de alles uiteenrafelende 'Pluizer' plaats gaat maken voor een hernieuwde gerichtheid op Jezus Christus, hoeksteen van een levende kerk.³

Dat er in het huidige Europa ook tal van goede dingen en kostbare verworvenheden zijn aan te wijzen – zoals op het gebied van democratie, vrijheid en mensenrechten – is evident. Voor tal van mensen die een desperaat bestaan leiden in arme landen geldt Europa als het continent van belofte. Velen riskeren zelfs hun leven om hier een plaatsje te kunnen veroveren.

Ons verdorde Europa kent gelukkig – net als de woestijn – oases van groen. Nieuw leven vinden we niet alleen in kerken en kloosters maar ook in tal van vernieuwingsbewegingen. Telkens weer blijkt woestijnzand uiterst vruchtbaar te zijn zodra daarop de regen valt. Zelfs na 2000 jaar kunnen zaadkiemen nog tot leven komen. Steeds weer zien we dat de woestijn zal bloeien wanneer de toegang vrij gemaakt wordt tot de onophoudelijk vloeiende innerlijke bron waarover de veelgelezen priester/psycholoog Henri Nouwen zo diepgaand heeft geschreven.⁴ In het dorre geestelijke landschap, beheerst door mammon en hedonisme, ligt hier de reden tot hoop.

Aan waarschuwingen van vooraanstaande denkers ontbreekt het niet. In 1986 richtte de Duitse natuurkundige en denker Carl Friedrich von Weizsäcker zijn bekende appèl tot de wereld zich in te zetten voor sociale gerechtigheid, vrede en behoud van de natuur.⁵ Veel signalen staan immers op rood. Dat geldt niet alleen voor de inzet van massavernietigingsmiddelen en de progressieve destructie van ons natuurlijk leefmilieu, maar ook voor de kans op toenemende gewelddadige conflicten als gevolg van de groeiende kloof tussen arm en rijk. Het trieste is dat velen, ook in de kerken, voorbijgaan aan de ernst van de situatie.

Op een tweetal vragen die zich aan ons opdringen wil ik kort ingaan. Ten eerste: hoe zijn we in deze benarde positie geraakt? En in de tweede plaats: zijn er niet altijd grote problemen geweest?

Allereerst de vraag hoe we in deze benarde situatie terecht zijn gekomen. Hier deel ik de analyse van Hans Jonas, de vooraanstaande cultuurfilosoof uit de vorige eeuw, die het verlies van zin voor het transcendente en de marginalisering van geestelijke waarden de wellicht grootste vergissing van de mensheid heeft genoemd.⁶ Ook Václav Havel heeft zich in soortgelijke zin geuit. Zo schrijft hij over de samenhang tussen de grote, knellende problemen van de samenleving en de marginalisering van de zin voor het Transcendente:

Ik ben ervan overtuigd dat [de tegenwoordige globale crisis] sterk met de geest van de moderne beschaving te maken heeft, met het verlies van metafysische zekerheid en van transcendenten er-varingen, met het verlies van elke bovenpersoonlijke morele -autoriteit en van elke hogere gezichtseinder.⁷

En de grote Europese denker Romano Guardini waarschuwde al dat wanneer de mens de Ultieme Werkelijkheid probeert te ontkennen, hij zijn diepste wezen verliest en daarmee het gevoel voor richting in het leven.

Met het verlies van de Naam van de levende God verliest de mens ook zijn eigen naam en – als onvermijdelijke consequentie – het doel van zijn leven en zijn weg in het leven. De mens heeft zijn ware naam verloren en vergeten wie hij is. Hij verliest zijn ware identiteit.⁸

De tweede vraag luidt: is het wel zo erg? Zijn er niet altijd grote problemen geweest? Mijn antwoord daarop is: jazerker, maar er is wel een fundamenteel verschil met vroeger. Voor het eerst in de geschiedenis is de mens in staat tot het vernietigen van het leven op aarde. Wetenschap en technologie hebben apocalyptische krachten ontwikkeld. De beheersing daarvan – onder alle omstandigheden – is een absolute voorwaarde voor ons overleven. Daar is echter nu geen sprake van. Niet alleen omdat de bestaande internationale overeenkomsten en internationale instituten tekortschieten, maar ook vanwege het ontbreken van een hoog ontwikkeld, diep geworteld ethisch bewustzijn. En dat laatste is iets dat door de marginalisering van het transcendenten danig bemoeilijkt wordt.

De vraag of het tijdig zal lukken om, in de geestelijke woestijn waarin we leven, zowel dit verscherpte ethisch bewustzijn als de benodigde internationale instituten te ontwikkelen is er niet een van academische aard maar van leven of dood! Juist Europa draagt hier – zoals we verderop zullen zien – een grote verantwoordelijkheid.

Aan feiten kan niets meer veranderd worden, maar zorgwekkende trends kunnen worden omgebogen wanneer de grondhouding verandert ten opzichte van de grote wereldproblemen op het gebied van vrede en veiligheid, economie en ecologie. Voorwaarde daarvoor is een fundamentele verandering van instelling ten aanzien van:

- de mens: object of bekleed met unieke waardigheid?
- de dingen: slaaf van de begeerte naar goederen en geld of meester?
- de natuur: exploitatie-object of zorgvuldige omgang in een houding van respect?

Deze omslag komt er niet door een simpel beroep op wat ‘meer waarden en normen’. Alleen een wezenlijke heroriëntatie op basis van een spirituele vernieuwing kan ons uit de woestijn leiden. Daaraan kunnen wij allen meewerken. Niet in een geest van verlamming vanwege zoveel verontrustende zaken, maar in een geest van hoop. Wetende dat zelfs in de woestijn God ons een weg kan banen – een nieuwe weg – die perspectief biedt op een leefbare samenleving voor ons en onze kinderen.

Luisterend naar de profetische woorden van Jesaja:

Zie, iets nieuws ga Ik maken, het is al aan het kiemen, weet gij dat niet? Ja, een weg ga Ik leggen in de woestijn, en rivieren in het dorre land. (Jesaja 43:19)

Spirituele vernieuwing: sleutel tot verandering

Zou spiritualiteit een bron van een nieuw leven kunnen zijn voor ons vermoeide werelddeel? Sommigen zijn van mening dat wat meer educatie en een beter gebruik van de media daar wel voor kunnen zorgen. Maar is dit niet te simplistisch gedacht, omdat voorbijgegaan wordt aan de vraag wat voor gedachtegoed dan wel wordt overgedragen door deze zo wezenlijke instrumenten voor cultuuroverdracht? En, misschien nog belangrijker, wat bezielt eigenlijk diegenen die moeten uitdragen? Uiteindelijk komt het toch aan op de menselijke motivatie, dus op datgene dat ons ten diepste beweegt. Vandaar dan ook de fundamentele betekenis van een spirituele vernieuwing van de enkeling. Daar ligt ook de sleutel tot verandering van onze cultuur, dus van onze houding ten opzichte van mensen, dingen en natuur. Dat is niets minder dan een 'Bewusstseinswandel', waar Carl Friedrich von Weizsäcker zo op aandringt.⁹

SPIRITUALITEIT

Het woord spiritualiteit wordt vandaag zo gemakkelijk gebruikt. Maar wat is dat eigenlijk? Het is met enige schroom dat ik, als econoom, hierover spreek. Laat mij daarom volstaan met enkele opmerkingen die voor mijn betoog relevant zijn. Spiritualiteit is, zoals Kees Waaijman in zijn gelijknamige, monumentale standaardwerk aangeeft, een algemeen verschijnsel dat in velerlei vormen, in allerlei culturen en alle tijden voorkomt.¹⁰ Het gaat hier over de relatie tot de Ultimate Reality, tot het Absolute. Deze betrekking tot de 'Ik ben die ik ben', tot de 'Wezer', raakt de kern van ons bestaan. Zozeer zelfs dat Johannes van het Kruis – evenals vele mystici – hiervoor het sterke beeld gebruikte van het huwelijk van God met de ziel. Het is vanuit deze innige betrokkenheid, ook reeds bekend bij de profeten uit het Oude Testament, dat ons de weg gewezen wordt tot bevrijding uit de overheersing van de machten.

Dag Hammerskjöld, die op zo'n indrukwekkende wijze in zijn leven als internationaal staatsman vorm wist te geven aan de mystiek, heeft voor dit contact met de grotere werkelijkheid die ons omgeeft en die ook in ons is, de volgende woorden gevonden:

Gij die boven ons zijt,
 Gij die een van ons zijt,
 Gij die ook binnen in ons zijt
 Moge ieder U ook in mij zien.¹¹

Voor mij ligt de kern van spiritualiteit in het voornaamste gebod:

Gij zult de Heer uw God beminnen met geheel uw hart en met geheel uw ziel, met al uw krachten en geheel uw verstand; en uw naaste gelijk uzelf.

In deze fundamentele leer over de liefde lag ook voor Ruusbroec, de bekendste Nederlandse mysticus uit de veertiende eeuw, het hart van zijn denken en handelen.¹² Daar ligt ook het antwoord op de vraag wie wij ten diepste zijn en waar wij toe bestemd zijn. Een antwoord dat in tegenstelling tot de reclameslogans waarlijk tegemoetkomt aan de identiteitsvraag waar tegenwoordig zovelen mee worstelen. Ik ben me ervan bewust dat wanneer zo'n centrale plaats wordt toegekend aan de spirituele dimensie in ons leven, er tal van vragen opkomen. Er zijn er drie waar ik kort op wil ingaan.

Allereerst dienen we onderscheid te maken tussen de verschillende vormen van spiritualiteit. Er is een spiritualiteit die vanuit een diepere innerlijke bewustwording voert tot een inzet voor de medemens. Daarnaast is er een spiritualiteit die zich vooral richt op het eigen heil. Een variant van deze laatste vorm zijn de cursussen over spiritualiteit, die tot een verhoging moeten leiden van de persoonlijke – meestal zakelijke – prestaties. Spiritualiteit niet om zichzelf wil, maar als middel voor een beperkt doel.

Dat is dus heel iets anders dan wat Meister Eckhart voor ogen stond. Bij deze grote Duitse mysticus uit de dertiende eeuw ging het om het dienen van God uit liefde – om het ‘sunder warumbe’ – niet omdat we er iets voor terug hopen te krijgen als troost of vervulling van verlangens. Het volgende humoristisch citaat geeft dit goed weer:

Aber manche Leute wollen Gott mit den Augen ansehen, mit denen sie eine Kuh ansehen, und wollen Gott lieben, wie sie eine Kuh lieben. Die liebst du wegen der Milch und des Käses und deines eigenen Nutzens. So halten's alle jene Leute, die Gott um auszeren Reichtums oder inneren Trostes willen lieben; die aber lieben Gott nicht recht, sondern sie lieben ihren Eigennutz.¹³

Onder de vele vormen van spiritualiteit zijn ook destructieve vormen zoals we gezien hebben in Guyana, in Tokio en recentelijk op de elfde september 2001 in de Verenigde Staten.

Het is dus bepaald niet alles goud dat blinkt. Hoe nu te onderscheiden tussen wat goed of slecht is? Zelf voel ik hier veel voor toepassing van het criterium dat de vooraanstaande Zwitserse theoloog Hans Küng hanteert bij het maken van een onderscheid tussen goede en slechte religies. Zijn vraag luidt: ‘Bevordert religie het Humanum? Wordt de religie werkelijk geïnspireerd door liefde, vrede en gerechtigheid?’¹⁴

b – gevaar voor religieus totalitarisme?

Ten tweede is er de zorg van velen die bekommerd zijn over het oprukkend fundamentalisme en vrezes voor een religieus totalitarisme dat het leven verstikt. Met nadruk zou ik hier willen stellen dat mijn pleidooi voor een verdieping van de spiritualiteit geenszins een terugval inhoudt naar de tijd van voor de Verlichting. Wij mogen deze beweging dankbaar zijn voor de bevrijding van het absolutisme van vorst en kerk. Laten wij niet vergeten dat hier een oprecht verzet tot uiting kwam tegen de ontrouw van de kerk aan haar roeping. De scheiding tussen kerk en staat is een kostbare verworvenheid die zorgvuldig gekoesterd dient te worden. De vraag is echter of deze grote bevrijdingsbeweging in de afgelopen tweehonderd jaar niet veel te ver is doorgeschooten. Is het – gezien de beklemmende ontwikkelingen, die alle leven bedreigen – niet de allerhoogste tijd om de scheefgetrokken relatie tussen de materiële en de zo achtergebleven spirituele ontwikkeling te herzien? Dienen we niet – met behoud van de scheiding tussen kerk en staat – te zoeken naar vormen voor een actieve participatie van religies in een dialoog met de overheid over de koers van een op een leefbare samenleving gericht beleid?

c – maar liever niet meer spreken over het transcendente?

Een derde tegenwerping, die vooral na de elfde september is gemaakt, luidt dat je met de ‘transcendentie van de islam’ in net gezelschap maar liever niet moet aankomen.¹⁵ Maar is dit niet een miskennis van de realiteit dat we nu eenmaal leven in een transcendente werkelijkheid, die ons verre overstijgt? De ervaring leert dat alle kostbare dingen in het leven door mensen misbruikt kunnen worden. Maar daarmee zijn ze toch niet minder reëel geworden? Het feit dat ‘liefde’ op een zo afschuwelijke wijze kan worden misbruikt en vertrap, betekent toch niet dat liefde niet bestaat, dat je daarover maar liever niet moet spreken? We weten toch dat liefde tot het hoogste hoort dat

mensen kunnen ervaren? Zo is het ook bij transcendentie, ook daarvan kan misbruik worden gemaakt. Maar wanneer een kleine groep van terroristen zich op het transcendente beroept ter rechtvaardiging van misdadige acties, wil dit toch niet zeggen dat we er voortaan maar van moeten afzien over het transcendente te spreken?

DE CHRISTELIJKE VORM VAN SPIRITUALITEIT

In dit boek wil ik vooral ingaan op de christelijke vorm van spiritualiteit. Dat doe ik niet uit miskennis van de grote betekenis van andere vormen van spiritualiteit voor de zo noodzakelijke geestelijke vernieuwing van Europa. Dat valt ook niet te verwachten van iemand die door zijn werk voor de World Conference on Religion and Peace (wcrp) al jarenlang betrokken is bij de samenwerking van religies voor vrede.¹⁶ De reden hiervoor ligt vooral in mijn indruk dat de ernst van de situatie door velen in christelijke kring onvoldoende onderkend wordt. Kerken zijn vaak te zeer met zichzelf bezig, met zorg over de teruglopende belangstelling en behoud van de eigen positie, met institutionele vragen, zoals bij het Samen-op-Weg-proces van de protestantse kerken. Mede daardoor blijven vaak wezenlijke vragen liggen: vragen van spirituele vernieuwing, van kerkvernieuwing en de toepassing daarvan op het dagelijkse leven van mens en samenleving. Anderen, waaronder humanisten en agnosten, gaan ons niet zelden voor bij de inzet voor milieu, sociale gerechtigheid, mensenrechten en het protest tegen de toenemende militarisering van de samenleving.

De unieke krachtbron van de christelijke spiritualiteit ligt in het Evangelie van Jezus Christus. In plaats van een vaag Godsbesef – de verre notie dat ‘er ergens toch wel iets moet zijn’ – komt er een levende relatie. De ontmoeting met het Absolute krijgt in de persoon van Jezus gestalte. Door het zien op Jezus, de gekruisigde en de levende, wordt de mens direct aangesproken en opgeroepen in beweging te komen. Wanneer dat gebeurt – ook al is dit nog zo onbeholpen en strompelend – ontdekt de mens zijn bestemming en vindt daardoor zichzelf.

De kerk heeft als roeping dit levende Woord in de eigentijdse werkelijkheid te vertalen en door te geven. Dit Woord komt tot ons in prediking en sacramenten. Daarbij komt het vooral aan op een proces van ‘verinnerlijking’, het zich ‘eigen maken’ van een levende persoonlijke relatie. Dit is iets dat ver uitgaat boven het mondeling belijden van een bundel dogma’s of het verkondigen van theoretische inzichten. We raken hier aan de centrale dimensie in ons leven. Persoonlijk geloof is dus niet zomaar een dimensie naast alle andere, maar vormt de kern van ons bestaan. Van daaruit, vanuit deze diepste motivatie, wordt uiteindelijk onze houding bepaald ten aanzien van de mens, de dingen en de natuur.

Een levende kerk is voor het gehele vernieuwingsproces van mens en samenleving van essentiële betekenis. Wat dat precies inhoudt heb ik elders getracht onder woorden te brengen.¹⁷ Allereerst dat het een kerk is waarvan Jezus Christus de hoeksteen is. Een kerk die verankerd is in het mysterie van het geloof, zoals dit ons is overgeleverd door Bijbel en traditie. Maar ook een kerk waarin de boodschap van het Evangelie wordt weergegeven in een taal die voor de hedendaagse mens verstaanbaar is. Niet alleen in woorden maar ook in daden, in concrete dienst aan de naasten, in het bijzonder de armen en diegenen die uitgesloten zijn.

Een verdiepte spiritualiteit werkt als een magneet, het brengt de deeltjes van onze persoonlijkheid samen in een zingevend patroon. Of, om in de terminologie van dit boek te blijven: door ons open te stellen voor het Evangelie ontvangen we een kompas dat richting geeft in een barre woestijn.

En dat op een moment waarop de wereld dringend behoefte heeft aan een nieuwe mentaliteit die onze nationale grenzen overstijgt en zich vertaalt in een fundamenteel respect voor de waardigheid en rechten van alle mensen, waar ook ter wereld. Dus een diep besef van eenheid in verscheidenheid.

Een spiritualiteit die mensen zoals Titus Brandsma en Dag Hammerskjöld hebben voorgeleefd, een spiritualiteit waarin de actie voortvloeit uit de contemplatie.

Laten we nu een poging ondernemen om deze verheven woorden te vertalen in de harde werkelijkheid van economie, vrede en veiligheid en de Europese Unie.

OP WEG NAAR EEN DUURZAME EN RECHTVAARDIGE -ECONOMIE

Als er op één terrein een radicale vernieuwing in denken en handelen nodig is, dan is het op dat van de economie. Waarom? Om de eenvoudige reden dat onze samenleving in de afgelopen decennia in de greep is geraakt van de economie. Vrijwel alles wordt ondergeschikt gemaakt aan de ijzeren wetten van het economisch handelen. In de frenetieke dans om het gouden kalf worden nu geen sieraden geofferd zoals destijds, maar kostbare waarden zoals menselijkheid, gerechtigheid, solidariteit, fatsoen en tijd.

De meedogenloze greep van de mammon heeft geleid tot een aantasting van de kwaliteit van het leven en tot een verdorring in onze cultuur. De mens is daarin versmald tot consumptieobject, tot productiefactor, ja zelfs tot niet meer dan 'kostenfactor'. De verzakelijking van menselijke relaties heeft geleid tot een onmiskenbare verharding, een jachtig bestaan met een tekort aan aandacht voor familie, vrienden en zichzelf. Weinig sectoren ontsnappen aan de op meetbare, in geldtermen uitgedrukte resultaatberekening. De trieste gevolgen hiervan zijn bekend. De zo essentiële dienst- en zorgverlening wordt achtergesteld bij sectoren die rendement opleveren. Onderwijs en wetenschappen gaan gebukt onder een primitief, op kwantitatieve resultaten gericht beleid. Zelfs bij de sport en de media draait het nu vooral om grof geld.

De gretigheidscultuur waarin we leven verstikt niet alleen tal van wezenlijke waarden, maar brengt ook onherstelbare schade toe aan het natuurlijk leefmilieu. Rampspeed op kortere of langere termijn is dan ook onvermijdelijk bij voortzetting van de huidige koers. Vandaar de noodzaak van een kritische bezinning op het economisch denken en handelen.

Nog te weinig wordt beseft dat de twee fundamentele voorwaarden voor een leefbare samenleving nu ontbreken: gerechtigheid en duurzaamheid.

Geen gerechtigheid

Gerechtigheid staat niet alleen in onze Europese landen onder grote druk, maar vooral in de internationale betrekkingen. De kloof tussen de rijke en arme landen wordt steeds breder. In een wereld die ruim voldoende bestaansmogelijkheden biedt voor allen, leven ruim 1,2 miljard mensen onder erbarmelijke omstandigheden. Jaarlijks sterven miljoenen kinderen aan ondervoeding en door een gebrek aan elementaire medische zorg. Tegelijkertijd beschikt éénvijfde van de mensheid over een overvloed aan materiële goederen. Het armoedeprobleem in een wereld van rijkdom vormt dan ook een schrijnende aanklacht tegen dat deel van de wereld dat zich baadt in weelde en, net als de Holle Bolle Gijs uit onze kinderjaren, zijn honger naar steeds meer niet kan stillen. Hier ligt een haard van diepe onvrede en de kiem voor gewelddadige conflicten. Zowel elementaire overwegingen van menselijkheid als inzicht in het verlichte eigenbelang maken een effectieve aanpak van het armoedevraagstuk tot een zaak van de hoogste urgentie.

Geen duurzaamheid

Maar de tegenwoordige economische ontwikkeling staat niet alleen op gespannen voet met gerechtigheid, zij is ook niet duurzaam. Het excessieve consumptie- en productiepatroon in de economisch hoogontwikkelde landen heeft geleid tot een grootschalige, progressieve vernietiging van de natuurlijke omgeving.¹⁸ Zo langzamerhand zijn wij allen vertrouwd geraakt met de zorgen over klimaatverandering, broeikas-effect, afbraak van de ozonlaag, verontreiniging van lucht en water en – niet te vergeten – een dramatische afname van de biodiversiteit.

Het beslag dat het rijke Noorden op de beschikbare milieugebruiksruimte legt is reeds nu zo groot dat dit tot ernstige problemen leidt. Een catastrofale situatie ontstaat echter wanneer ook de overgrote meerderheid van de mensheid eenzelfde levensstandaard gaat nastreven als de onze. Voor tal van arme landen is economische groei echter een levensvoorwaarde; die mogen en kunnen we hun niet ontzeggen. Reeds nu zijn landen zoals China, met meer dan 1,3 miljard mensen, volop bezig met een dynamische ontwikkeling. In redelijkheid kan moeilijk van hen verwacht worden dat zij vrijwillig zullen afzien van verdere ontwikkeling vanwege een wereldmilieuproblematiek die vooral door ons – in het rijke Noorden – wordt veroorzaakt. Toenemende spanningen, ja zelfs gewapende conflicten, zullen dan ook niet uitblijven indien de welvarende landen niet tijdig overgaan tot een aanpassing van hun productie- en consumptieniveau. Dit vereist echter niets minder dan een herziening van onze levensstijl, waaronder een matiging van de consumptie! Alvorens hier nader op in te gaan eerst iets over de grondslagen voor ons economisch handelen.

DRIE MYTHES

a – onbeperkte materiële behoeftes?

De eerste mythe is dat de mens nu eenmaal onbeperkte materiële behoeftes heeft. Het is deze funeste misvatting die ten grondslag ligt aan onze gretigheidscultuur. Uiteraard bestaat er een breed scala van elementaire behoeftes waarin moet worden voorzien. Die zal variëren van land tot land, van mens tot mens en ook van tijd tot tijd. Maar dit wil allerminst zeggen dat het ook noodzakelijk is om tal van behoeftes te creëren door agressieve reclamecampagnes. Eerlijk gezegd verbaas ik mij erover dat mensen die zo op hun individuele vrijheid gesteld zijn, niet in verzet komen tegen de opdringerigheid waarmee reclameboodschappen – tot in de huiskamer toe – beslag leggen op onze kostbare tijd en aandacht. Het doet denken aan het gedwongen voeren van ganzen die daardoor een kunstmatig vergrote lever krijgen en dus een groter rendement opleveren. Al met al zijn we heel ver verwijderd van een cultuur waarin nog geproduceerd werd om in de elementaire levensbehoeften te voorzien. Vandaag geldt als hoogste wijsheid: ‘vooral meer consumeren opdat wij nog meer kunnen produceren ter wille van de aandeelhouders’. Zou het niet zinvoller zijn om te luisteren naar de oproep: genoeg is genoeg?¹⁹

b – onbeperkte groei?

De tweede mythe is die van de onbeperkte groei. Alles moet groeien, vooral de economie. Dat geldt voor bedrijven, productie, omzet, winsten, beurskoersen, opties en niet in de laatste plaats het persoonlijk inkomen. Van de natuur zouden we echter kunnen leren dat bomen niet tot in de hemel groeien. Die kunnen, na het bereiken van een bepaalde hoogte, alleen nog maar in omvang toenemen. Op mensen toegepast denken we dan niet zozeer aan de fysieke omvang of vermogensgroei, als wel aan innerlijke groei. Overigens kan zelfs een kind ons leren dat oneindige groei in een beperkte omgeving niet mogelijk is. Uit ervaring weet je dat je een ballon niet eindeloos kunt opblazen.

Wat nu van onze, in materieel opzicht oververzadigde, samenleving wordt verlangd is niets minder dan matiging ten einde daardoor ruimte te scheppen voor de levensmogelijkheden van meer dan éénviufde van de wereldbevolking, die nu zelfs niet toekomt aan de voorziening van de eerste levensbehoeften.

c – de verabsolutering van de vrije markt

De derde mythe heeft betrekking op de verabsolutering van de vrije markt. Dat het marktmechanisme beter functioneert dan het communistische systeem heeft de recente geschiedenis bewezen. Maar dat wil allerminst zeggen dat het neoliberale dogma dat leert dat de overheid dient terug te treden ter wille van de vrije krachten, de hoogste wijsheid is. Het tegendeel is het geval wanneer we letten op de wijze waarop het recht van de sterkste op deze – van sociale en andere

beperkingen – ‘bevrijde markt’ wordt uitgeoefend. De ervaring leert dat de ongehinderde machtsuitoefening door sterke deelnemers aan het marktmechanisme rampzalige gevolgen heeft voor de kwetsbaren in de samenleving. Die worden vertrapt of opzij gedrukt wanneer de wetten van de jungle vrij spel krijgen.

MENTALITEITSVERANDERING

De bevrijding van de tirannie van de gretigheidscultuur die ons nu overheerst is voor een leefbare toekomst van het allergrootste belang. Feiten en trends tonen aan dat ons huidige productie- en consumptiepatroon niet is te handhaven. Technologische ontwikkelingen kunnen tot op zekere hoogte aan een verlichting van de problematiek bijdragen. Er wordt echter een aanzienlijk grotere inspanning verlangd. Niets minder dan een fundamentele verandering in onze relatie ten opzichte van de mens (object of bekleed met unieke waardigheid?), de dingen (slaaf van de begeerte naar goederen en geld of meester?) en de natuur (exploitatie-object of zorgvuldige omgang in een houding van respect?).

Dat is een heel wat moeizamer proces omdat het van ‘binnen uit’ moet komen, vanuit onze diepste motivatie. Daarvoor is wel wat meer nodig dan het simpele beroep op waarden en normen van sommige politici.

Het zijn vooral de religies die vanuit hun diepste inspiratie aan deze mentaliteitsverandering kunnen bijdragen. Uit tal van heilige geschriften weerklinkt steeds weer de klemmende oproep: ‘bekeert u!’ Wanneer deze oproep verstaan wordt, heeft dit een directe invloed op de hele mens. Niet alleen tijdens religieuze plechtigheden, maar juist in zijn handelen in het dagelijks leven. Het gaat immers om een directe vertaling van spiritualiteit in de concrete werkelijkheid.

Deze ‘geaarde’ spiritualiteit heeft ook directe gevolgen voor onze kijk op de maatschappij, de economie in het bijzonder. Zij erkent geen autonome provincie, waarbij de ijzeren wetten van het economisch handelen absolute voorrang zouden krijgen boven waarden als vrede, gerechtigheid en solidariteit. Waarden die thans – evenals de eerbied voor de natuur – met voeten worden getreden op grond van een geperverteerde opvatting over het primaat van de economie.

KRITISCHE BEZINNING VAN KERKEN

Voor kerken is er alle reden zich ernstig te bezinnen op een economisch handelen dat haaks staat op de bijbelse opvatting van gerechtigheid en geen enkel respect heeft voor de integriteit van de aan ons toevertrouwde aarde. Dat geldt zeker niet in de laatste plaats voor christenen. Juist zij dienen de hand in eigen boezem te steken omdat zij – onder veronachtzaming van de bijbelse boodschap – maar al te graag aan het proces van economisering van de samenleving hebben meegedaan en nog steeds blijven meedoen.

Toch zijn er tekenen dat kerken zich in de afgelopen decennia in toenemende mate bewust beginnen te worden van de noodzaak tot kiezen tussen de God van het leven en de thans aanbeden mammon.²⁰ Ik denk hier in het bijzonder aan de verklaringen van het Vaticaan en aan de conclusies van het beraad van de Wereldraad van Kerken samen met de World Alliance of Reformed Churches (warc) en de Lutheran World Federation (lwf) in Boedapest (juni 2000). In klare taal worden daarin regeringen en kerken opgeroepen hun stem te laten klinken in een situatie waarin – door het globaliseringsproces – de rechten van de kwetsbaren in de samenleving, de armen en machtelozen, in toenemende mate worden geschonden.

Gepleit wordt voor een nieuw leven, gericht op vrede en rechtvaardigheid. Dat was dan ook de inzet van de oecumenische conferentie, gehouden in juni 2002 te Soesterberg, over globalisering en de rol van financiële transacties. Het is inderdaad de hoogste tijd voor een duidelijk spreken van de kerken in een wereld die beheerst wordt door de jacht naar geld. Er staat daarbij meer op het spel dan hun geloofwaardigheid! Een duidelijke stellingname zou ertoe kunnen bijdragen de economie te

ontdoen van haar afgod-karakter, zodat zij weer de plaats krijgt die haar van nature toekomt: die van instrument ten dienste van de mens.

BIJBELSE RICHTLIJNEN VOOR EEN VERANTWOORD ECONOMISCH HANDELEN

Hoewel het bijbelse denken ons geen blauwdruk verschaft voor een duurzame en rechtvaardige samenleving, zijn daarin wel wezenlijke richtlijnen voor een verantwoord economisch handelen te vinden:

1 Het voornaamste gebod roept op tot het liefhebben van God met ons gehele hart, onze gehele ziel, onze gehele kracht en ons gehele verstand. Woorden die zeker vandaag de dag een revolutionaire lading dragen, omdat zij een radicale breuk betekenen met onze 'ik-gerichte' gretigheidscultuur'. Het gaat hier om een totaal andere blikrichting; een metanoia.

Ook de uitdrukkelijke waarschuwing geen beeld te maken van andere goden voert tot de onttroning van de in onze cultuur zo aanbeden mammon. Onontkoombaar dringt zich tenslotte de vraag op of de wijze waarop nu de natuur aan ons economisch handelen wordt onderworpen niet volstrekt in strijd is met het voornaamste gebod. Impliceert 'het liefhebben van God' niet een diep respect voor Gods schepping en dus: een verantwoorde omgang met de aan ons toevertrouwde aarde?

2 De unieke waarde van de mens. Genesis spreekt heel kernachtig over de mens als beelddrager Gods. Maar als dáárin onze identiteit is verankerd, dan is het echt niet meer nodig om zich te bewijzen door rijkdom, positie of macht. Dat volgt ook uit de tweede brief aan de Korinthiërs: 'De Heer nu is de Geest, en waar de Geest des Heren is, daar is vrijheid.'²¹ Deze bijbelse woorden kunnen ons daadwerkelijk bevrijden van consumptiedwang. Het jagen naar 'steeds meer' wordt overbodig wanneer we de diepe zin gaan verstaan van Jezus' woorden: 'Ik ben het brood des levens: wie tot Mij komt zal geen honger meer hebben, en wie in Mij gelooft, zal nooit meer dorst krijgen.'²² Dit kan helpen om de voosheid te doorzien van reclameboodschappen die ons ervan trachten te overtuigen dat we pas door de aankoop van een bepaald luxeproduct eindelijk worden die we ten diepste zijn: 'become what you are'.²³

3 De oproep tot gerechtigheid: dat is de boodschap van de profeten en van heel het Oude Testament. Jezus bouwt daarop voort. Gerechtigheid, niet door woorden en gebaren, maar door daden. God heeft geen behagen aan rituele offers. In Jesaja weerklinkt het: 'leert liever het goede te doen, betracht rechtvaardigheid, helpt de verdrukten, verschaft recht aan de wezen, verdedigt de weduwen'.

Deze verbondenheid met de ander, die immers net als wij 'kind Gods' is, vormt een essentieel element in de bijbelse boodschap. Hier ligt de basis voor wereldwijde solidariteit en barmhartigheid met alle aardbewoners. Het gaat er nu om vanuit deze visie ons handelen te toetsen en aan te passen, ook al vraagt dit offers.

Wanneer christenen werkelijk ernst gaan maken met de bronnen uit de Schrift zouden zij een krachtige bijdrage kunnen leveren aan de vernieuwing van onze samenleving. Zij zouden dan ook verheugd merken niet alleen te staan, omdat ook anderen diep gemotiveerd zijn tot een actieve inzet voor een rechtvaardige en duurzame samenleving. De Golden Rule, 'Behandel de mens zoals jezelf wilt behandeld worden', hoort immers tot het erfgoed van de mensheid. In andere godsdiensten vinden we tal van aanknopingspunten voor een nieuw ethisch verantwoord handelen. Zo is de zin

voor gerechtigheid en solidariteit diep in de islam verankerd en is de eerbied voor het leven bij veel boeddhisten sterk ontwikkeld.

EEN NIEUWE KIJK OP ECONOMIE

Een vernieuwde spirituele bewustwording van zowel christenen als aanhangers van andere religies en levensbeschouwingen zou kunnen leiden tot de gezamenlijke erkenning dat economie geen doel op zichzelf is maar een instrument ten dienste van de mens. In een poging het proces van de zo hoognodige herbezinning te dienen leg ik u de volgende definitie voor:

Economie is het verantwoord gebruik van de beperkte -middelen waarover de mens beschikt teneinde het algemeen en individuele welzijn van tegenwoordige en toekomstige generaties te bevorderen. Productie, distributie en consumptie van goederen en diensten dienen gericht te worden op een rechtvaardige en -duurzame samenleving waarin de grenzen van de natuur strikt gerespecteerd worden.²⁴

In deze omschrijving zijn vooral drie elementen van belang:

- de zorg voor het individuele en algemene welzijn, dit omvat dus alle mensen waar ook ter wereld;
- het welzijn van de tegenwoordige en van de toekomstige generaties;
- een economisch handelen dat zich dient te richten op zowel een rechtvaardige als een duurzame samenleving, binnen het kader van een strikt respect voor de grenzen die de natuur ons stelt.

Het economisch handelen heeft een grote invloed op onze cultuur. Maar het omgekeerde is ook waar. Cultuur kan van beslissende betekenis zijn voor onze kijk op de economie.

Wanneer het licht van de spiritualiteit valt op de economie, wordt deze niet langer gezien als doel op zichzelf maar als een instrument ten dienste van een volwaardig menselijk bestaan.

Daarmee wordt een bron aangeboord die zelfs een dorre vlakte tot nieuw leven kan brengen.

Spiritualiteit – vrede en veiligheid

‘Our choice is, therefore, simple and stark. We can move -further away from each other in mutual distrust and an -attitude of “every man for himself”. Or, we can move closer together in mutual understanding and appreciation in order to create greater security and greater opportunity for everybody. We can fight pain by providing help and justice, and slogans by the real exchange of ideas.’

H.R.H. Prince El Hassan bin Talal, moderator wcrp

Wellicht vraagt u zich af waarom het nodig is nog aandacht te besteden aan vrede en veiligheid. Is Europa, nu het ernaar uitziet dat de ernstigste spanningen op de Balkan onder controle zijn, niet een oase van rust en veiligheid in een wereld vol conflicten? Dankzij de Europese integratie is immers de vrede verzekerd tussen 15 en straks wellicht 24 Europese landen. Dat ik desondanks dit onderwerp toch aan de orde stel heeft te maken met de onrustbarende militaire ontwikkeling die thans gaande is. In het voorafgaande heb ik u deelgenoot gemaakt van mijn zorgen over een economische ontwikkeling die ons in een dorre woestijn heeft gebracht. Welnu, op het gebied van vrede en veiligheid bevinden we ons letterlijk in de ‘valley of death’. Het tragische is dat dit in onze landen – ook in de kerken – nog veel te weinig wordt beseft.

VERONTRUSTENDE FEITEN EN ONTWIKKELINGEN

1 De militaire uitgaven (wereldwijd) bereikten eind vorig jaar het astronomische bedrag van 840 miljard dollar. Ongeveer 40% daarvan, 340.000.000.000 dollar, kwam voor rekening van de Verenigde Staten, minder dan 200.000.000.000 dollar voor de Europese Unie, en rond 50.000.000.000 dollar voor Rusland.²⁵ Door president Bush is onlangs – onder het motto van de oorlog tegen het terrorisme – een verhoging van dit defensiebudget met liefst 50 miljard dollar voorgesteld. Voorzien wordt dat de militaire inspanning van de Verenigde Staten nog verder zal worden opgevoerd, tot 451 miljard dollar in 2007! Dit kolossale budget dient ter financiering van een de gehele wereld beheersende militaire macht die monsterachtige proporties heeft ge-kregen. Zij is toegerust voor het voeren – en winnen – van twee grote oorlogen tegelijkertijd. Het destructief vermogen – alleen al van de kernwapens – overtreft ruim 2000 maal dat van de gehele Tweede Wereld-oorlog.

Van de hooggespannen verwachtingen dat het einde van de Koude Oorlog tot een drastische verlaging van de enorme militaire uitgaven zou voeren en een aanzienlijk vredesdividend zou opleveren, is derhalve niets terechtgekomen. Integendeel, door dit exorbitante beslag op de schaarse middelen is er onvoldoende ruimte beschikbaar voor een serieuze aanpak van de grote globale problemen waarmee de mensheid nu wordt geconfronteerd. Slechts 6 à 7% van de militaire uitgaven zou al voldoende zijn om een drastische verbetering te brengen in het lot van meer dan één miljard mensen en zou daarmee ook een bijdrage leveren aan conflictpreventie.

2 Het enorme potentieel aan nucleaire wapens. Nog steeds zijn er in onze wereld zo’n 30.000 kernwapens voorhanden. Zelfs wanneer Rusland en de Verenigde Staten besluiten dit niveau te verlagen – tot zo’n 2000 ieder – is dit nog steeds ruim voldoende voor de uitroeiing van de mensheid en het onleefbaar maken van onze aarde. Enkele honderden kernwapens kunnen al een schade aanrichten die aanzienlijk groter is dan tijdens de Tweede Wereldoorlog! De grote kernmogendheden maken echter weinig ernst met hun legale en morele verplichtingen tot serieuze onderhandelingen over de totale eliminatie van het kernwapen. Integendeel, zij blijven zich vastklampen aan het kernwapen als ‘onmisbaar bestanddeel’ van hun strijdmacht.

Sedert jaren wordt aan een verdere 'perfectionering' daarvan gewerkt. Een buitengewoon riskante zaak gezien de kansen op menselijke misrekening, verdere verspreiding van kernwapens en acties van terroristische groeperingen. Een recent uitgelekt geheim rapport van het Pentagon bevestigt niet alleen dat nieuwe kernwapens worden ontwikkeld, maar ook dat men rekening houdt met een mogelijke inzet daarvan indien dit nodig wordt geacht.²⁶ Hiermee is het hek van de dam, ook voor andere mogelijkheden. Nu de rem van het uit de Koude Oorlog daterende beginsel van 'wederzijds verzekerde vernietiging' (mad) is weggefallen, is de weerstand tegen een eenzijdig gebruik van het kernwapen sterk verminderd. Indien de huidige onheilspellende ontwikkeling niet tijdig wordt gekeerd, koerst de wereld af op de inzet van massavernietigingsmiddelen.

3 Zowel van biologische als van chemische wapens zijn nog zeer grote hoeveelheden aanwezig. Wanneer een minimale dosis Anthrax al voldoende is om een panische angst te veroorzaken, kan men zich voorstellen wat voor ellende een grotere hoeveelheid van deze – relatief eenvoudig te verspreiden – dodelijke wapens zou kunnen aanrichten. Het internationale controleregime is ten enenmale ontoereikend. Niet alleen omdat landen zoals Irak zich daaraan onttrekken, maar ook omdat een van de grootste producenten, de Verenigde Staten, weinig voelt voor internationale regelingen.

4 De ontwikkeling van nieuwe wapensystemen. De oorlog in Afghanistan heeft ons vertrouwd gemaakt met het verwoestend effect van de daisy-cutter, de clusterbom, de thermobarische bom en andere afschuwelijke wapens.²⁷ Dit is echter nog maar het topje van de ijsberg. Momenteel is een gehele categorie van 'directed energy weapons' in ontwikkeling. Sommige daarvan werken in op de moleculaire structuur of mentale vermogens van de mens, zodat die (tijdelijk?) in pijn en uiterste verwarring buiten gevecht gesteld wordt. Andere functioneren als een grote magnetron. Een verder triest voorbeeld van de pervertering van het menselijk brein – zowel van politici en wetenschappers als van industriëlen – is het blinding laser weapon. Dit verraderlijke wapen – relatief goedkoop, licht en uiterst efficiënt – werd speciaal ontwikkeld om totale blindheid te veroorzaken door verbranding van het netvlies op afstand. Het is te hopen dat het op het allerlaatste moment gerealiseerde verbod op productie en gebruik van dit abjecte wapen ook wordt nageleefd.²⁸

De publieke opinie wordt bewust onwetend gehouden over de ontwikkeling van nieuwe wapensystemen die in flagrante strijd zijn met de meest elementaire beginselen van het humanitaire oorlogsrecht.

WAPENS IN DE RUIMTE

Deze summier opsomming is verre van volledig. Zij mag echter niet worden afgesloten zonder speciale aandacht te vragen voor een buitengewoon gevaarlijke ontwikkeling die reeds onder president Reagan als Star Wars is begonnen. Een programma dat thans luistert naar de wat onschuldiger klinkende naam 'Ballistic Missile Defense'. Dit zou de burgers een beschermende paraplu moeten bieden tegen inkomende vijandelijke raketten. Er zijn echter gegronde redenen om aan te nemen dat het niet zozeer gaat om de bescherming van burgers, als wel om de technologische ontwikkeling van een uiterst gecompliceerd, de gehele planeet omvattend stelsel. Hoofddoel daarvan is de absolute beheersing van de ruimte teneinde de Amerikaanse politieke en economische belangen overal ter wereld te kunnen verdedigen. Op alle gevechtsterreinen wordt gestreefd naar een volledige dominantie: in de ruimte, te land, ter zee en in de lucht. Naast de drie klassieke gevechtsterreinen komt er dus nu een vierde theater van oorlogvoering bij: de ruimte! Als vanzelfsprekend wordt ervan uitgegaan dat een toekomstige oorlog zowel in de ruimte en vanuit de ruimte als van de aarde naar de ruimte zal worden gevoerd.²⁹

De technische problemen voor een werkzaam systeem zijn formidabel, evenals de kosten; de ramingen daarvan variëren zo tussen de 50 en 100 miljard dollar. Maar ondanks de zwaarwegende politieke, militaire, financiële en technologische bedenkingen wordt dit omineuze programma met vastbeslotenheid doorgezet. Daar dit de mogelijkheid opent voor een ongestraft eenzijdig Amerikaans militair optreden – overal ter wereld – zal hiervan een krachtige impuls uitgaan voor een hernieuwde wapenwedloop van landen die niet in passiviteit wensen te berusten.

De thans in gang gezette militarisering van de ruimte is in hoge mate bedreigend voor de veiligheid van burgers over de gehele wereld. Allereerst omdat elke stad, dorp of plek waar ook ter wereld in luttele seconden kan worden ‘uitgeschakeld’, hetzij met opzet of per vergissing. Voorts vanwege de niet te verwaarlozen risico's verbonden aan een wereldomspannend net van ruimtelichamen die de benodigde energie (nucleair?) moeten gaan opwekken.

Maar ook aan de Amerikaanse burgers zou het, na de zo dieptragische elfde september, duidelijk moeten zijn dat zelfs een perfect werkend ruimteschild geen bescherming kan bieden tegen terroristische acties met andere middelen.

De aanzienlijke verhoging van de Amerikaanse militaire uitgaven wordt gerechtvaardigd met een beroep op de strijd tegen het kwaad, met name tegen ‘schurkenstaten’ en het terrorisme. Natuurlijk dient het terrorisme bestreden te worden. De inzet van beperkte militaire middelen kan daarbij goede diensten bewijzen bij het uitschakelen van opleidingskampen voor terroristen en bevelstructuur. Maar om te denken dat militaire middelen ook de oorzaken van het terrorisme kunnen bestrijden is wel erg simplistisch. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze primitieve benadering mede geïnspireerd is door het zo machtige militair, industrieel en wetenschappelijk complex. Zij immers profiteren op stuitende wijze van deze waarlijk gigantische militaire inspanning, die niet alleen vrees inboezemt aan vriend en vijand, maar ook cata-strofale gevolgen kan hebben voor de gehele mensheid. Zeker bij een hernieuwde wapenwedloop.

EEN ACHTERHAALD VEILIGHEIDSCONCEPT

De mensheid leeft momenteel in een paradoxale situatie omdat de stijgende militaire uitgaven niet bijdragen aan een grotere veiligheid, maar juist aan het tegendeel daarvan. Een dramatische ontwikkeling die onvoldoende onderkend wordt door de Europese landen. Het ge-vaar is dan ook verre van denkbeeldig dat zij zullen worden meegezogen in de forse opwaartse beweging van militaire uitgaven die door de Verenigde Staten is ingezet.

Zolang regeringen blijven uitgaan van de klassieke opvatting dat ‘wie de vrede wil, zich moet voorbereiden op de oorlog’ zal in deze kritieke situatie weinig veranderen. Maar juist hier bij het basisconcept van veiligheid ligt de achilleshiel van het huidige militaristische beleid, omdat dit volstrekt achterhaald is en dringend aangepast moet worden aan de realiteit van onze hoogtechnologische wereld. Het oude veiligheidsconcept miskent immers de onderlinge samenhang van drie harde feiten:

- de extreme kwetsbaarheid van de moderne samenleving;
- de spectaculaire ontwikkeling van de wapentechnologie die ge-voerd heeft tot een apocalyptisch vernietigingspotentieel waardoor zowel vriend als vijand een onaanvaardbaar risico lopen van wederzijdse verdelging;
- de zo sterk toegenomen interdependentie in onze ‘global world’.

Op grond hiervan is een geheel nieuwe benadering van het veiligheidsvraagstuk noodzakelijk. Oorlog kan in onze moderne, zo kwetsbare wereld niet langer gezien worden als een effectief

middel om conflicten te beslechten. Dat geldt ten volle voor grote conflicten en tot op zekere hoogte ook – vanwege het gevaar van escalatie – voor de zogenaamde beperkte conflicten.

Dat iedere gedachte aan – en planning voor – een te voeren grote oorlog verworpen moet worden valt ook bij vooraanstaande wetenschappers te beluisteren. Zo toont de bekende oorlogskundige John Keegan overtuigend aan dat de klassieke these van Clausewitz – ‘Oorlog is de voortzetting van politiek met andere middelen’ – volstrekt achterhaald is omdat de ‘kosten’ immers de ‘baten’ aanzienlijk zullen overtreffen.³⁰ Soortgelijke waarschuwingen worden ook geuit door vooraanstaande politici en militairen die destijds direct betrokken waren bij het bevel over nucleaire wapens.³¹ Ik denk hier met name aan McNamara, generaal Butler en de vroegere commandant van de navo-strijdkrachten generaal Goodpaster.

Oorlog is een menselijk instituut dat kan en moet – op straffe van ondergang – worden afgeschaft en vervangen door een duurzaam vredes- en veiligheidsbeleid. Daarin dient aan politiek, economie, ontwikkelingsbeleid, milieu en cultuur voorrang gegeven te worden boven de militaire middelen. Aan deze laatste zou een ondergeschikte, politionele functie in een internationaal kader kunnen worden toe-ge-kend.³²

Voortaan dient te gelden, in een wereld waarin de onderlinge afhankelijkheid zo sterk is toegenomen: ‘wie de oorlog niet wil, dient zich daadwerkelijk voor te bereiden op vrede’. Dit betekent echter dat eindelijk ernst gemaakt wordt met twee centrale dimensies van interdependentie die tot nu toe nauwelijks aan bod komen: gerechtigheid en solidariteit.

Er zijn onmiskenbare tekenen dat Europese leiders – in tegenstelling tot de Verenigde Staten – steeds meer oog beginnen te krijgen voor het hanteren van niet-militaire middelen bij conflicten. De ervaring die Europa heeft opgedaan met vele oorlogen heeft geleid tot een meer realistische terughoudendheid ten aanzien van de inzet van militaire middelen. Vandaar ook de sterke tegenzin bij de bevolking tegen iedere verhoging van de militaire uitgaven. Terecht wordt de voorkeur gegeven aan de inzet van financiële middelen voor de armoedebe-strijding, onderontwikkeling en milieuproblematiek. Ook bij de strijd tegen het terrorisme wordt door Europa aan de bestrijding van de -oorzaken opvallend meer aandacht besteed dan door de Verenigde -Staten.

Desondanks zijn we nog heel ver verwijderd van een doorbraak van een nieuwe benadering van de vredes- en veiligheidsproblematiek. Nog steeds liggen de prioriteiten van de navo-bondgenoten bij de militaire uitgaven en niet bij de effectieve aanpak van grote wereldproblemen die tot een conflictpreventie zouden kunnen bijdragen. We hebben zoëven al gezegd dat slechts een fractie van de militaire uitgaven al voldoende zou zijn om een drastische verbetering te brengen in het lot van meer dan 1,2 miljard mensen.

Wanneer we de harde analyse van de werkelijkheid tot ons laten doordringen, is er alle reden voor diepe verontrusting. Ik ben er echter diep van overtuigd dat wij de mogelijkheid hebben een Armageddon te voorkomen. Maar daarvoor is wel een grondige herbezinning vereist op het vredes- en veiligheidsvraagstuk, juist door Europeanen. Daar wij ons allen in dezelfde doodsvalei bevinden, is het de hoogste tijd voor christenen om – samen met aanhangers van andere religies en levensovertuigingen – de huidige gelatenheid te overwinnen en zich krachtig in te zetten voor een nieuwe benadering.

EEN BETROUWBARE GIDS IN DE WOESTIJN

De bijbelse spiritualiteit voert ons langs levende bronnen die het nieuwe denken over vrede en veiligheid kunnen voeden. De mens wordt daarin aangesproken als Gods kind. Dat geldt voor alle mensen, ongeacht ras, godsdienst, natie of volk. De mens is immers geschapen naar Gods beeld en

gelijkenis; daarin ligt de waardigheid van de mens verankerd. Vandaar ook het: ‘Gij zult niet doden’ en het gebod van de naastenliefde. Een diepe bron vinden we ook in het ‘doen van de gerechtigheid’ in plaats van loze woorden of fraaie rituelen. Van grote actualiteit voor een nieuw vredesbeleid is het psalmwoord: ‘gerechtigheid en vrede kussen elkaar’. Deze begrippen zijn, zeker in onze interdependente wereld, onlosmakelijk met elkaar verbonden. Er komt geen vrede zonder gerechtigheid, net zomin als er vrede komt zonder vrede tussen de religies.³³

Bovenal dienen christenen zich te laten inspireren door de vredesboodschap van Christus: Vrede zij u. Ik geef u mijn vrede, ik geef hem u niet zoals de wereld hem u geeft. Daar lag dan ook de kern voor Titus Brandsma toen hij zo’n zeventig jaar geleden, in een droeve tijd waarin velen alle pogen tot vrede ijdel noemden, zijn vlammend pleidooi hield voor de vrede.

Wat kunnen christenen in Europa doen?

Kerken en religieuze ordes kunnen – evenals zij in het verleden hebben gedaan – veel bijdragen aan de zo hoognodige fundamentele bewustzijnsverandering. Allereerst door zelf in beweging te komen op grond van een hernieuwde gehoorzaamheid aan Gods Woord. Dat houdt in een krachtig ‘neen’ tegen:

- oorlog als instrument voor oplossing van conflicten, verwerping van het concept dat vooral militaire macht veiligheid kan verzekeren;
- de verhoging van militaire uitgaven en de voortschrijdende militarisering van onze planeet, ja zelfs van de ruimte;
- een strategisch concept waarin aan het kernwapen een blijvende plaats wordt toegekend;
- onderzoek en ontwikkeling van nieuwe wapensystemen die nog dodelijker en inhumaner zijn dan de reeds bestaande.

Tegelijkertijd een overtuigend ‘ja’ voor:

- een nieuw vredes- en veiligheidsconcept dat een perspectief biedt op een leefbare en duurzame samenleving;
- de gezamenlijke inzet van religies voor vrede en verzoening;
- een stappenplan voor nucleaire ontwapening en beheersing van andere massavernietigingsmiddelen;
- totale herziening van prioriteiten; drastische van reductie militaire uitgaven en aanzienlijke verhoging van middelen voor armoedebestrijding en andere wereldproblemen;
- een Europese veiligheidsstructuur waaraan alle Europese landen deelnemen;
- een versteviging van de Verenigde Naties waarbij rekening gehouden wordt met de legitieme belangen van alle staten in een interdependente wereld;
- vredesopvoeding in onderwijs en media.

Deze opsomming is verre van volledig. Zij biedt echter voldoende aanknopingspunten voor het opnieuw in beweging komen van kerken en de daarmee verbonden vredesbeweging. Dat is hard nodig, omdat de aandacht voor deze substantiële vragen in de afgelopen jaren ernstig is verslapt. Zeker, door het ikv en Pax Christi wordt veel verdienstelijk werk gedaan op allerlei gebied, met name op de Balkan en in andere conflictgebieden. Maar deze op zichzelf belangrijke activiteiten hadden nimmer mogen leiden tot een marginalisering van de problematiek rond kernwapens, militarisering van de ruimte en een nieuw veiligheidsconcept. Ook hier geldt dat het voorkomen van conflicten beter is dan het genezen van de wonden. Het verlichten van de nood en bevorderen van verzoening na conflicten is natuurlijk nodig, maar het voorkomen van gewapende conflicten dient

toch prioriteit te hebben. In de kritieke fase waarin we nu verkeren lijkt mij een herziening van de prioriteiten bepaald geboden!

Wanneer spiritualiteit voert tot een nieuwe constructieve benadering van het vredes- en veiligheidsvraagstuk is het van belang om bondgenoten te zoeken onder de aanhangers van andere religies en levensovertuigingen. Verantwoordelijke politici en ook de media zijn nu eenmaal meer gevoelig voor een gezamenlijke presentatie van vernieuwende inzichten dan voor een afzonderlijk optreden.

Een andere lijn die gevolgd zou kunnen worden is die van een intensivering van de contacten tussen kerken en christenen in Europa en Amerika. Juist omdat religie in de Amerikaanse samenleving een grote plaats inneemt, zou een diepgaande dialoog over vredes- en veiligheidsvraagstukken – benaderd vanuit het Evangelie – zinvol kunnen zijn.

Indien de Europese Unie erin slaagt een visionair buitenlands en veiligheidsbeleid te ontwikkelen, zou het een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het ontstaan van een minder gewelddadige en meer rechtvaardige wereld. Haar militaire optreden zou daarbij vooral gezien moeten worden als vervulling van een dienende politionele taak in vn-verband.

Spiritualiteit – en de Europese Unie

‘Si l’Europe ne trouve pas sa cohérence spirituelle et sa volonté par un effort créatif dans tous les domaines, elle ne remplira pas le rôle que le monde attend d’elle’.

Jean Marie Lustiger³⁴

Hoewel het uiteindelijk gaat om een nieuw leven voor geheel Europa, wil ik mij hier vooral beperken tot de Europese Unie. De reden ligt voor de hand. De eu is de grootste en meest dynamische partner in het Europese geheel. Wat in Brussel besloten wordt raakt niet alleen de burgers van de eu, maar beïnvloedt ook de levensomstandigheden van tal van mensen in de niet-lidstaten evenals in vele landen elders in de wereld. Een nieuwe opstelling van de eu op kernterreinen zoals dat van de economie en het veiligheidsbeleid zal dan ook onvermijdelijk grote consequenties hebben voor de wereldsamenleving.

Daarom verdient het antwoord op de vraag naar de inhoud van het toekomstige Europa bepaald meer aandacht dan zij thans krijgt. Het accent ligt nu sterk op de structurele en institutionele vragen die verbonden zijn met de uitbreiding. Die zijn natuurlijk van groot belang omdat zonder passende antwoorden het hele integratieproces verlamd wordt. Maar deze aandacht voor het instrumentarium – het mechaniek – mag ons niet het zicht op de architectuur doen vergeten.

EUROPA HEEFT EEN HART EN ZIEL NODIG

De bezinning op het doel van de eu hangt ten nauwste samen met de vraag naar haar diepste motivatie. Het is Jacques Delors geweest die op dit punt uiting gegeven heeft aan zijn grote zorg over gebrek aan bezieling. Deze vroegere president van de Europese Commissie zag duidelijk in dat een technocratisch, door economische motieven beheerst Europa geen toekomst heeft. Tijdens een bijeenkomst met religieuze leiders uit Europa richtte hij dan ook het volgende dringende appèl aan hen:

Indien we er in de komende tien jaren niet in slagen aan Europa een ziel te geven, een spirituele dimensie, werkelijke betekenis, dan hebben we onze tijd verspild. Dit is de les van mijn ervaring. Europa kan niet leven op basis van juridische argumenten en economische kennis alleen. De potentiële mogelijkheden van het Verdrag van Maastricht zullen niet gerealiseerd worden zonder enigerlei vorm van inspiratie.³⁵

Inderdaad, de Europese Unie heeft een visie nodig, want het integratieproces van zoveel staten met een sterk ontwikkeld gevoel van nationalisme is bepaald niet vanzelfsprekend. Vandaar dat de waarschuwing van de vroegere Franse Permanent Vertegenwoordiger bij de eeg aandacht verdient: ‘L’Europe sans vision, sans élan, risque de se défaire’.³⁶

EEN BEKROMPEN, VERSMALDE VISIE OP EUROPA

Het is daarom een trieste zaak dat zelfs na ruim veertig jaar integratie de regeringsleiders nog geen consistente visie op de rol van de eu in de wereld hebben ontwikkeld. Het lijkt wel alsof men zich vooral met de korte-termijnproblematiek – en die vanuit een puur materialistische hoek bezien – wil bezighouden. Maar gaat het werkelijk alleen maar om nog wat meer welvaart en macht, of is er ook een bredere visie denkbaar op Europa’s plaats in de wereld? Voorlopig ziet het er niet naar uit dat de eu zich uit haar bekrompen economische kokon weet te bevrijden. Zo proclameerde de top van eu-staatshoofden en regeringsleiders in Lissabon triomfantelijk dat de eu de meest competitieve,

kennisintensieve economie van de wereld moest worden. Als hoogste doel? Dan is dat wel een erg magere visie die sterk afwijkt van datgene wat de grondleggers van de Europese integratie voor ogen stond. Schuman, Monnet, Spaak, de Gasperi, Adenauer, Beyen en vele anderen zagen Europa's roeping niet als doel op zichzelf, maar veel breder, namelijk als dienst aan de wereld. Europa diende een bijdrage te leveren aan vrede, verzoening, welvaart, rechtvaardigheid, kortom: aan een wat minder gewelddadige wereld.

DE DIALOOG MET DE EUROPESE INSTELLINGEN

Voor de toekomstige vormgeving van Europa is de dialoog van religies en levensovertuigingen met de Europese instellingen van grote betekenis. Zonder een gezamenlijk overleg bestaat er weinig kans op een Europa met 'hart en ziel'. Het 'Heart and Soul Programme' van de Europese Commissie vormde een bescheiden begin. Ook de gewijzigde opzet daarvan leek aanvankelijk perspectief te bieden aan religies en levensovertuigingen om invloed uit te oefenen op de vorming van het toekomstig Europa. Helaas is echter tijdens de recente Euro-Top te Laeken gebleken dat hiertegen – zowel binnen de Commissie als bij enkele lidstaten – sterke weerstanden bestaan. Als gevolg hiervan werden religies uitgesloten van deelname aan de redactie van de Europese Conventie. Daarmee verdwijnt – voorlopig althans – het perspectief van een Europa dat zich weet te ontworstelen aan de houdgreep van de economie. Deze uitsluiting is een hoogst ernstige zaak, waartegen de paus terecht krachtig geprotesteerd heeft tijdens zijn nieuwjaarsreceptie voor het Corps Diplomatique. Daarbij wees hij erop dat respect voor de 'laïciteit' geenszins de dialoog met religies behoeft uit te sluiten.³⁷

Het huidige neoliberale klimaat is niet gunstig voor een wezenlijke dialoog over het eu-beleid. Men heeft niet graag pottenkijkers, vooral niet wanneer deze zich bij de toetsing van het eu-beleid laten leiden door spiritualiteit en daarin verankerde ethische beginselen. Daarom zal er weinig van een constructieve dialoog over het gevoerde beleid terechtkomen tenzij de georganiseerde religies en levensovertuigingen zich daarvoor krachtig gaan inzetten. Voor christenen – die in Europa nog steeds de meerderheid vormen – betekent dit een extra inspanning. Alleen dan kunnen zij hopen op een wezenlijke bijdrage aan een Europa met 'Hart en Ziel'.

De multireligieuze samenwerking in Brussel is om verschillende redenen van belang. Allereerst omdat het dringend nodig is het eu-beleid te toetsen aan gemeenschappelijke criteria zoals gerechtigheid, solidariteit en eerbied voor de schepping. Maar daarnaast ook vanwege het positieve effect dat van multireligieuze samenwerking op concrete terreinen kan uitgaan naar de landen rond de Middellandse Zee en andere regio's.

KERKEN – WAT VOOR EUROPA?

Simpel gezegd staan hier twee opvattingen tegenover elkaar. De maximale benadering benadrukt de christelijke wortels van de Europese cultuur en zou niets liever zien dan de clericalisering van de politiek. Dit is echter een vrij kleine stroming vooral binnen de R.K. Kerk. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft zich hiervan duidelijk gedistantieerd in het aldaar aangenomen, zo belangrijke document *Nostra aetate*. Hierin wordt de onmiskenbare realiteit van de moderne wereld erkend, evenals het belang van een positieve benadering van het multiculturele karakter van Europa.

De minimale optie heeft vooral aanhang in protestantse kringen. Deze wordt goed weergegeven in het volgende citaat van dr. Karel Blei, de vroegere secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk:

Moeten we mikken op een christelijk Europa? Of op een christelijk geïnspireerd Europa? Mij dunkt laten wij het maar -houden op een 'menselijk' Europa. Aan de bevordering daarvan zullen

wij, zullen christenen en kerken samen met anderen, de handen meer dan vol hebben. En meer is van ons niet gevraagd.³⁸

Hoewel weinigen zullen bestrijden dat het bevorderen van een 'menselijk' Europa van groot belang is, meen ik dat er wel wat meer van kerken verwacht mag worden. De minimale positie heeft te weinig substantie, zij is te mager in een tijd die dringend behoefte heeft aan een diepere visie, een visie die het hart raakt en een appèl doet op de innerlijke motivatie. Vandaar dat kerken zich juist nu zouden moeten richten op het uitdragen van de bevrijdende werking van het Evangelie in een innerlijk verdorde samenleving. In het steriele, relativistische klimaat van vandaag schiet het simpele beroep op een humaan Europa eenvoudig tekort. Waarden en normen hebben een meer solide basis nodig dan 'persoonlijke smaak', zij vereisen een bindend karakter.

Zelf ben ik voorstander van een derde weg, een soort tussenpositie, waarbij er zicht komt op onze wezenlijke plaats in de Werkelijkheid, dus oog voor het transcendente. Alleen dan zal het zich kunnen bevrijden uit de greep van mammon en 'horizontalisme' van de in 'platland' levende calculerende mens die maar twee dimensies kent en geen oog heeft voor de zo wezenlijke derde dimensie in het leven. Pas dan zal Europa een nieuwe houding ontwikkelen ten opzichte van de mens, de dingen en de natuur. In het Evangelie van Jezus Christus worden wij eraan herinnerd dat wij kinderen Gods zijn en dus verantwoordelijkheid dragen voor elkaar en voor de ons toevertrouwde natuur. Kerken hebben meer te bieden dan een moralistische boodschap. Zij kunnen bijdragen aan een nieuwe bezieling en omkeer!

SPIRITUALITEIT EN EEN NIEUW LEVEN VOOR EUROPA

Van doorslaggevende betekenis voor een nieuw leven in Europa is de fundamentele verandering in houding ten opzichte van de mens, de dingen en de natuur. Dit proces van mentaliteitsverandering begint op gang te komen. Er is geen twijfel over dat, indien dit proces doorzet, de eu een heilzame invloed zou kunnen uitoefenen op de werelddamenleving.

Dat geldt met name voor de twee sectoren die zojuist aan de orde zijn gekomen: dat van de economie en dat van vrede en veiligheid. Vandaar dat ik hier wil volstaan met enkele korte opmerkingen over de invloed van spiritualiteit op beide terreinen.

Economie

- spiritualiteit kan een wezenlijke bijdrage leveren aan het doorbreken van de dominantie van de economie doordat het daarop een nieuwe kijk ontwikkelt waarbij economie niet langer gezien wordt als doel op zich, maar als instrument ten dienste van de mens, binnen het kader van de grenzen die de natuur ons stelt;
- spiritualiteit kan, doordat het een definitief antwoord geeft op de identiteitsvraag, de mens bevrijden van consumptiedwang en voeren naar een volwassen omgang met materiële zaken en geld – genoeg is genoeg;
- met spiritualiteit is een diep respect verbonden met de natuur, die immers Gods schepping is. Daardoor worden dus grenzen gesteld aan ons economisch handelen;
- de erkenning van de unieke waarde van ieder mens op aarde is diep geworteld in spiritualiteit. Allen zijn we immers kinderen Gods. Daar ligt de grondslag voor een activering van het wereldburgerschap, dus ook van toepassing van gerechtigheid en solidariteit. De brede kloof tussen arm en rijk is vanuit de christelijke spiritualiteit volstrekt onaanvaardbaar.

Christelijke spiritualiteit, toegepast op de externe betrekkingen van de eu, betekent rekening houden met de legitieme belangen van de zwakkere handelspartners. Dat is iets dat bepaald niet gezegd kan

worden van de huidige praktijk. Nog steeds bestaan er tal van belemmeringen tegen de invoer van landbouwproducten uit de arme landen en worden visserijovereenkomsten afgesloten met desastreuze gevolgen voor doodarme lokale vissers. Ook het dumpen van onze landbouwoverschotten tegen uiterst lage prijzen brengt boeren in ontwikkelingslanden in grote problemen. Wanneer de eu zich in haar betrekkingen met de economisch minder ontwikkelde landen zou laten leiden door spirituele overwegingen, dan is een kritische bezinning op het gevoerde beleid onontkoombaar. Dit zou zelfs kunnen leiden tot een afzien van het gebruik van de machtspositie van de eu, ook al gaat dit geld kosten. Het gaat hier dus om heel wat meer dan het verhogen van ontwikkelingshulp of kwijtschelding van schulden.

Vrede en veiligheid

Een van de belangrijkste verworvenheden van de eu ligt in de overwinning van eeuwenoude tegenstellingen tussen Europese landen. Dit zou niet bereikt zijn zonder de diepe spirituele overtuiging van de pioniers van het integratieproces. Het Europese integratiemodel vormt een inspirerend voorbeeld voor andere regio's in de wereld. Het toont aan dat nationalisme overwonnen kan worden en dat het zinvol is gezamenlijk problemen aan te pakken die de natie overstijgen. En dat op een wijze waarbij rekening wordt gehouden met de wezenlijke belangen van de kleinere lidstaten.

Ook met het oog op de toekomst kan spiritualiteit een inspirerende rol vervullen. In de allereerste plaats bij de ontwikkeling van een visie op de toekomstige rol van de eu in de wereldsamenleving. Niet als een grote militaire macht, die met haar beschikking over massavernietigingsmiddelen vrees inboezemt. Ook niet als vazal van een supermacht. Maar als een zelfstandige, constructieve factor in de wereldpolitiek. Bereid om, binnen het kader van de Verenigde Naties, zonodig een politionele bijdrage te leveren ter wille van de internationale rechtsorde.

Zeker van niet minder betekenis is de actieve inzet voor een nieuw veiligheidsconcept dat uitgaat van de grondgedachte dat militaire voorbereiding op oorlog niet langer een adequaat middel is voor het verzekeren van de veiligheid. In onze hoogtechnologische, uiterst kwetsbare, interdependente wereld zijn het vooral niet-militaire middelen die veiligheid kunnen bevorderen. Aan de militaire component wordt in het nieuwe veiligheidsconcept niet langer een overheersende, maar een ondergeschikte rol toebedeeld.

De eu zou – gezien haar gewicht – een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan een minder gewelddadige, meer rechtvaardige en duurzame wereldsamenleving. Maar de absolute voorwaarde daarvoor is het tot stand komen van een gemeenschappelijk effectief buitenlands en veiligheidsbeleid. Voorlopig zijn we daarvan echter nog ver verwijderd.

CONCLUSIE

Indien de in dit betoog ontwikkelde gedachten zouden gaan doorwerken, zal dit een gigantisch aanpassingsproces op gang brengen met diep ingrijpende sociale gevolgen. Het is daarom essentieel dat dit proces zich zo geleidelijk mogelijk voltrekt. Maar ook al zou dit decennia duren, dan kan het signaal dat de eu vastbesloten is koers te zetten naar een leefbare en duurzame samenleving met een evenwichtige relatie tussen de materiële en geestelijke waarden van grote betekenis zijn voor de gehele wereld.

Europa draagt hier een speciale verantwoordelijkheid omdat zowel het moderne denken (inclusief het rationalisme en materialisme) als de industrialisatie zich vanuit deze hoek van de wereld heeft verspreid over alle continenten. Het is nu aan de eu om – geheel in de geest van haar

grondleggers – duidelijk te maken dat het serieus op de weg is naar een meer volwassen omgang
zowel op het terrein van de economie als op dat van vrede en veiligheid.

Spiritualiteit: de centrale dimensie in ons leven

Dat spirituele vernieuwing een basisvoorwaarde vormt voor nieuw leven in een verdord Europa is, zo hoop ik, uit het voorgaande duidelijk geworden. Maar bij spiritualiteit gaat het wel om heel wat meer dan een middel om een doel te bereiken, hoe verheven dat ook moge zijn. Spiritualiteit mag niet gereduceerd worden tot de rol van aspirine voor een zieke samenleving. We raken hier immers aan de centrale dimensie in ons leven: de relatie tussen God en mens en dus tussen mens en God. Hier gaat het om de meest wezenlijke relatie in ons leven.

Het is voor mij de vraag of Jacques Delors hiervoor voldoende oog heeft gehad toen hij zich tot de religieuze leiders richtte met zijn oproep om aan Europa een spirituele impuls te geven. Ging het hem daarbij niet in de eerste plaats om zijn zorg over het gebrek aan bezieling bij het integratieproces? Natuurlijk is de voortgang hiervan van groot belang. Maar een 'hart en ziel voor Europa' kan nimmer verkregen worden op grond van politieke overwegingen. Dat kan alleen maar door een verdiepte spiritualiteit. We hebben hier immers te maken met een totaal andere causaliteit. In de allereerste plaats dient het te gaan om het opnieuw verstaan van het voornaamste gebod. Dat richt zich tot de hele mens, met al zijn dimensies. Dus niet alleen tot hart en ziel, waarin de gevoelselementen een zo grote rol spelen, maar ook tot het verstand en onze kracht. Het woordje 'gehele', dat steeds weer herhaald wordt, laat geen ruimte voor de gespletenheid die we allen wel eens gekend hebben: 'Mijn hart zegt dit, maar m'n verstand waarschuwt en zegt het tegendeel.' Zowel voor joden en christenen als voor moslims is het grote gebod richtinggevend in het leven. Het gaat daarbij om de pure liefde tot God, een 'liefhebben om niet'. Een voorbeeld daarvan vinden we bij de heilige Rabi'a. Deze mystica liep – zo'n 1200 jaar geleden – door de straten van Basra met een emmer in de ene hand en een fakkel in de andere. Toen haar gevraagd werd wat dat betekende antwoordde zij: 'Ik wil het water in de hel gieten en het vuur in het paradijs brengen, zodat beide luiers verdwijnen en het duidelijk wordt wie God uit liefde aanbidt en niet uit angst voor de hel of hoop op het paradijs.'³⁹

HET OPNIEUW VERSTAAN VAN HET VOORNAAMSTE GEBOD

Het opnieuw verstaan van de oproep om God lief te hebben boven alles en geen andere goden te dienen is juist in deze tijd van bijzondere betekenis. Het antwoord daarop kan leiden tot een omkeer in ons leven. Het maakt ons tot vrije mensen, die een duidelijk 'neen!' kunnen laten horen tegen een handelen dat in strijd is met de waardigheid van de mens. Of een krachtig 'ja!' wanneer het aankomt op het bevorderen van vrede en gerechtigheid. Wanneer dat vuur eenmaal gaat branden in onze harten en hoofden, komt er ook een uitzicht op een nieuw leven voor een verdord Europa.

Kerken hebben – indien zij zich laten inspireren door de Geest van Christus – veel te bieden dat dit proces kan bevorderen. In het christendom is immers het Transcendente, dat ons vaak zo veraf lijkt, heel dichtbij gekomen in Jezus Christus. In zijn woorden en daden, in kruis en opstanding. Het Johannes-evangelie heeft dit mysterie van de menswording op onovertroffen wijze verwoord: 'het Woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond.' Door deze incarnatie van Gods Woord wordt ook voor ons de weg geopend tot wasdom, tot de mens zoals wij bedoeld zijn. Dat is een dynamisch proces. De mens is immers geen vast gegeven, maar – zoals de bekende Nederlandse theoloog Hendrik Berkhof schreef – een bundel mogelijkheden.⁴⁰

Door het zien op de gekruisigde, de lijdende Christus, worden mensen direct aangesproken. Wanneer dat compassie oproept kan dit een innerlijk proces in beweging zetten waardoor de ogen geopend worden voor het lijden van de medemens en het onrecht in de wereld. Onontkoombaar komt dan de vraag op ons af: 'en jij, wat heb jij gedaan met jouw mogelijkheden, op jouw plaats op

dit cruciale moment in de geschiedenis? Wanneer daarop het antwoord in geloof gegeven wordt, verandert er iets in ons leven. Door het zetten van de voeten op de weg die ons gewezen wordt ontdekken we iets van de waarheid en komen we tot leven! Door het gaan van de weg komt er heelheid in een gespleten bestaan.

Dat persoonlijke antwoord houdt ook in het zoeken naar mogelijkheden om iets van de geest van liefde van Christus uit te dragen in onze naaste omgeving en – zo mogelijk – ook in de samenleving.

De oervraag uit Genesis – ‘Adam, waar ben je?’ – krijgt door dit zien op de lijdende Christus een heel directe, persoonlijke lading. Daarbij gaat het om heel wat meer dan een afstandelijk luisteren naar de woorden van de Bergrede of het aanhoren van diepzinnige theorieën over de mens en het leven. Gevraagd wordt immers het gaan op de weg die ons getoond wordt.

EIGEN INSPANNING

Het is een illusie te denken dat we zonder enige inspanning onzerzijds op een goede dag wel wakker zullen worden met het geloof naast ons op het nachtkastje. Uiteraard is geloof genade. Maar indien we ons daarvoor niet willen afsluiten moeten we wel de beslagen vensters met enige regelmaat poetsen. Daartoe behoort het ruimte maken voor de dagelijkse Bijbelmeditatie en het gebed, liefst op een vast moment. Niet als starre routine of zure plicht, maar als een vreugdevol inademen van frisse lucht.

De gebruikelijke reactie: ‘daar hebben we nu geen tijd voor, dat komt later wel’, houdt geen steek. We leven immers in het nu, het is vandaag dat we moeten reageren op tal van gebeurtenissen die op ons afkomen. En, wie weet wat morgen brengen zal? Waarom zouden we eigenlijk meer aandacht besteden aan de verzorging van huisdieren en planten dan aan het kostbaarste dat we hebben: ons geestelijk leven dat zo bepalend is voor ons zijn, hier op aarde? Dat we op de weg naar verdieping van het geestelijk leven nogal wat belemmeringen zullen vinden, valt niet te ontkennen. Veel van wat zojuist gezegd is staat immers haaks op de tijdgeest. Allen ademen we dezelfde verstikkende, droge lucht. Ook kerkmuren weten deze lang niet altijd te keren. Toch zegt ons het Gebod der Stunde dat we die reis naar binnen moeten ondernemen.

SLOT

Reeds meer dan 2000 jaar is Europa vertrouwd geraakt met woorden die tot leven roepen. Lang zijn die veronachtzaamd. Ook kerken hebben vaak tegen letter en geest van het Evangelie gehandeld. De werkelijkheid van vandaag gebiedt ons echter – op straffe van ondergang – deze woorden tot leven om te zetten in de praktijk.

Zonder dat is er geen leefbare toekomst voor een interdependente wereld, waarin wetenschap, technologie en economie krachten hebben ontwikkeld die om absolute beheersing vragen. Machtige gevestigde belangen zullen zich verzetten tegen de fundamentele koersverandering die nu voor ons overleven noodzakelijk is. Soms kan ons in de confrontatie met Mars en mammon een gevoel van onmacht bekruipe.

Bemoediging geeft dan het oude Bijbelverhaal over David en Goliath. David beschikte over een paar gladde kiezelstenen. Wij hebben er drie: geloof, hoop en liefde. Wanneer verstand en hart daardoor geleid worden, zullen ook de machten van de duisternis moeten wijken. We leven immers in een wereld die staat onder de belofte dat God niet laat varen de werken van zijn handen.

Christenen zouden een grote bijdrage kunnen leveren aan nieuw leven in Europa indien zij op grond van een verdiepte spiritualiteit gaan beseffen:

– dat het met doorleefde spiritualiteit onverenigbaar is om te bidden voor de vrede en tegelijkertijd te berusten in de voorbereidingen op toekomstige oorlogen die de mensheid zouden kunnen

vernietigen. Oorlogen die gevoerd zullen worden met afschuwelijke wapens, bediend vanachter de computer of vanuit de comfortabele stoel in een vliegtuig op veilige hoogte;

– dat het met doorleefde spiritualiteit onverenigbaar is om te bidden voor de nood in de wereld en tegelijkertijd te berusten in een beleid dat deze nood nog groter maakt – een beleid waarvoor wij medeverantwoordelijk zijn;

– dat geloof in God onverenigbaar is met de onverantwoordelijke wijze waarop met de schepping wordt omgegaan op grond van een geperverteerde opvatting van economie.

De weg naar een nieuw leven in Europa gaat niet via de technologie en economie, maar via het openstellen van hart en hoofd voor het Woord.

Het is van daaruit dat onze diepste motivatie bepaald wordt.

Het is daaruit dat we inspiratie ontvangen voor het ontwikkelen van een visie op een leefbaar en bezield Europa.

Het is vanuit deze verdiepte spirituele bewustwording dat niet alleen mensen maar ook instituten nieuw leven ontvangen.

Alleen dan zullen we in staat zijn ons te bevrijden uit de verstikkende omarming van het horizontalisme en materialisme. Indien Europa daarin niet slaagt zal het wegwijnen, net als andere beschavingen die verzuimden om tijdig een passend antwoord te geven op de uitdagingen waarvoor zij gesteld waren! Zelfs een goed geïntegreerd Europa zal dan verpieteren tot een uitgewerkte kracht, zonder enige relevantie voor de toekomst van onze wereld.

Dat omkeer mogelijk is kunnen we zien aan tal van voorbeelden zowel uit het verdere verleden als uit de afgelopen eeuw. De diepste grond voor hoop op een nieuw leven voor Europa ligt echter in de woorden van Ezechiël:

Een nieuw hart zal ik je geven, een nieuwe levensadem van -binnen; Ik snijd het stenen hart weg uit je lijf en geef je een hart van vlees. Mijn levensadem geef ik je in. Ik zal maken dat je mijn voorschriften opvolgt, je metterdaad aan mijn uit-spraken houdt.⁴¹

21 maart 2002

Noten

- 1 Harold Nicholson, *Diplomacy*, Oxford University Press 1950.
- 2 Europa ontwaak! Over de noodzaak van spirituele vernieuwing, Damon, Budel 2001.
- 3 Frederik van Eeden, *De kleine Johannes*, Mouton 1932.
- 4 Henri Nouwen, *De woestijn zal bloeien*, Lannoo, Tielt 1992.
- 5 Veel signalen staan op rood. Dat geldt niet alleen voor de wapenproblematiek, de grootschalige milieuvernietiging en de toenemende sociale spanningen, maar ook voor de beheersing van de opzienbarende krachten die door wetenschap en technologie zijn ontwikkeld. Zie: Carl Friedrich von Weizsäcker, *Die Zeit drängt*, Carl Hanser Verlag, München 1986.
- 6 Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Suhrkamp Taschenbuch 1085, Frankfurt.
- 7 Václav Havel, *Verhoor op afstand*, De Prom, Baarn 1991.
- 8 Romano Guardini, *Der Blick auf das Ganze*, Kösel, München 1985. Zie ook zijn briljante analyse van Pascal, *Christliches Bewusstsein*, Kösel, München 1956, speciaal het hoofdstuk 'Der Mensch und sein Stand in der Wirklichkeit'.
- 9 Carl Friedrich von Weizsäcker, *Bewusstseinswandel*, Carl Hanser Verlag, München 1988.
- 10 Kees Waaijman *Spiritualiteit – vormen, grondslagen, methoden*, -Carmelitana, Gent/Kok, Kampen 2001.
- 11 Dag Hammarskjöld, de bekwame en moedige Zweedse secretaris--generaal van de Verenigde Naties (1953-1961), verongelukte onder -mysterieuze omstandigheden. Na zijn dood werd zijn dagboek *Markings* gevonden (Faber and Faber, Londen 1964).
- 12 Claude-Henri Rocquet, *Ruusbroec*, Meinema, Zoetermeer 2000.
- 13 Dorothee Sölle, *Mystiek en Verzet*, Ten Have, Baarn 1998.
- 14 Hans Küng heeft een wezenlijke bijdrage geleverd aan de dialoog tussen de wereldgodsdiensten en de ontwikkeling van een 'Weltethos'. Zie zijn: *Projekt Weltethos*, Piper Verlag, München 1990.
- 15 Jan Greven, in: *Trouw*, boekbespreking, 18 september 2001.
- 16 Europa ontwaak!, hoofdstuk 8, 'Religies van confrontatie tot coöperatie'.
- 17 Ibidem, hoofdstuk 7, 'De rol van kerken in een multicultureel Europa'.
- 18 Larry Rasmussen, *Earth Community, Earth Ethics*, wcc Publications, Genève 1996.
- 19 B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel/Genoeg van te -weinig – wissels omzetten in de economie*, Ten Have, Baarn 1986.
- 20 From Canberra to Harare, *Account of the life of the WCC '91-98*, wcc Publications, Genève 1998. Ook: *Message Serve God, not Mammon from Joint Consultation on Globalization in Central and Eastern Europe: responses to Ecological, Economic and Social consequences*, Budapest 24-28 June 2001, e-mail: <greetje@stichtinggoikos.nl >.
- 21 2 Kor. 3:17.
- 22 Joh. 6:35
- 23 In de *International Herald Tribune* – een vooral in leidende kringen -veelgelezen internationaal dagblad – verschijnen van tijd tot tijd grote advertenties voor luxeproducten met dit ene veelzeggende zinnetje.
- 24 Veel dank ben ik hier verschuldigd aan het baanbrekend werk van Daly/Cobb, *For the common good, redirecting the economy toward -community, the environment and a sustainable future*, Beacon Press, -Boston 1989. Ook aan B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Beyond Poverty and Affluence?*, Eerdmans/wcc, Genève 1987.
- 25 *Sipri Yearbook 2001*, Oxford University Press.
- 26 *International Herald Tribune*, 11 maart 2002.
- 27 De daisy cutter (6.800 kilo) veroorzaakt een grote explosiewolk, die tot op een afstand van achthonderd meter mensen vernietigt en enorme schade aanricht; de clusterbom (430 kilo) bevat tweehonderd kleinere fragmentatiebommen die alle levende wezens uiteenrijten en verminken; de thermobarische bom (900 kilo) verstikt en verbrandt mensen, ook in schuilplaatsen.

- 28 Het Protocol on Blinding Laser Weapons to the CCW Convention 1995 verbiedt alleen het gebruik van laserwapens die speciaal ontworpen zijn om blindheid te veroorzaken. Andere laserwapens die 'indirecte oogschade' kunnen veroorzaken zijn dus niet verboden. Zie ook Sipri Yearbook 1996, p. 761.
- 29 Zie het belangwekkende document Joint Vision 2020 van de U.S. Space Command, www.spacecom.af.mil/usspace.
- 30 Carl von Clausewitz was een veteraan uit de Napoleontische oorlogen, beroemd om zijn klassieke boek over de oorlog. John Keegan, *The History of War*, Hutchinson, Londen 1993.
- 31 Robert S. McNamara, *Blundering into Disaster*, Pantheon Books, New York 1986. Voor generaal Butler zie: *International Herald Tribune*, 5 december 1996.
- 32 Europa ontwaakt!, p. 217.
- 33 Küng, *Projekt Weltethos*, en idem, *Weltfrieden durch Religionsfrieden*, Piper Verlag, München 1993.
- 34 Jean Marie Lustiger, *Nous avons rendez – vous avec l'Europe* (mame, Parijs 1991), p. 176.
- 35 Summary Addresses by President Delors to Churches, European Commission, Forward Studies Unit, 14 mei 1992.
- 36 Ambassadeur François Scheer tijdens oecumene-conferentie op 12 februari 2002, over 'la responsabilité de l'Europe' (Brussel ter gelegenheid van de Euro-Top te Laeken).
- 37 Discours de Jean Paul II au Corps Diplomatique, 10 januari 2002 (Comece documents)
- 38 Karel Blei, *Kerk zijn over grenzen heen* (visie op Europa 1992), Boeken-centrum, Zoetermeer 1992.
- 39 Annemarie Schimmel, *Garten der Erkenntnis*, *Das Buch der vierzig Sufi-Meister*, Eugen Diederichs Verlag, München 1982.
- 40 H. Berkhof, *Christelijk Geloof*, Callenbach, Nijkerk 1985.
- 41 Pé Hawinkels en Pius Drijvers, *Bijbelfragmenten*, Gooi & Sticht, -Hilversum 1978.